

значні колекції взірців українського народного мистецтва у Київській, Чернігівській, Харківській, Катеринославській, Воронежській губерніях для Київського художньо-промислового та наукового музею. Матеріали та колекції М. Валукінського лягли в основу Джекказганського геолого-мінералогічного музею, який від 1952 року носить його ім'я (тепер – музейно-виставковий комплекс ім. М. В. Валукінського виробничого об'єднання «Жезказганкольормет» корпорації «Казахмис»).

¹⁵ Термін, характерний для Катеринославщини, наведено В. Бабенком (*Бабенко В. Етнографический очерк...* – С. 25). О. Шарко визначав запічок як простір між піччю та запічною стіною [*Шарко А. Малороссийское жилище // Этнографическое обозрение. – 1900. – № 4. – С. 128*].

¹⁶ *Бутник-Сиверский Б. Народные украинские рисунки. – М., 1971. – С. 13.*

¹⁷ *Пошивайло О. Унікальна пам'ятка кахлярського мистецтва Полтавщини // Українське гончарство: Національний культурологічний щорічник: Науковий збірник за минулі літа. – К.; Опішне, 1993. – С. 400–410; Пошивайло О. Етнографія українського гончарства: Лівобережна Україна. – К., 1993. – С. 30, 150, 151, 286.*

¹⁸ *Евенбах Є. Розповідь про українське народне мистецтво – малювання печей в хатах і про селянський побут в Україні 1913 р. / Записала Е. І. Голубєва (Машинопис, 1979 р.). – ДІМ, арх-46449, арк. 1, 2.*

¹⁹ Тут і далі в тексті Д. Яворницького в дужках наведено російські аналоги українських народних термінів, як і в оригіналі, написаному російською мовою.

²⁰ *Эварницкий Д. К истории нашего края // Вестник Екатеринославского Губернского земства. – 1904. – № 2–3. – С. 58.*

²¹ Альбом Южно-Русской областной сельско-хозяйственной, промышленной и кустарной выставки в Екатеринославе 1910 года. – Екатеринбург, 1910. – С. 119.

²² Українське народне житло: Комплект листівок / Авт.-упоряд. Т. Косміна. – К., 1986. – Листівка «Південь України».

²³ *Берченко Є. Настінне малювання українських хат та господарських будівель при них. Дніпропетровщина. – Х.; К., 1930. – Зош. 1. – С. 42.*

Наталя Студенець

СТИЛІСТИКА БАРОКО В СТІНОПИСАХ МОГИЛІВЩИНИ (Подільське Придністров'я)

Хатне малювання – одна з типових виразних ознак традиційного побуту Поділля, зокрема Подільського Придністров'я – Могилівщини¹. Унікальні географічні, природно-кліматичні умови цього мальовничого краю, нашарування різних культурних традицій території етнічного порубіжжя зумовили поширення своєрідних за стилістикою стінописів у ряді осередків – Карпівці, Озаринцях, Сказинцях, Воеводчинцях, Садовій та ін. У 1920-х роках про це малювання захоплено писав місцевий учитель-краєзнавець О. Кривицький у листі до Д. Щербаківського: «Посилаю отже за писанками ще тутешні вишивки та копії орнаменту з стін селянських хат нашого куточку (м. Озаринці в 10 кілометрах від Могильова на Дністрі). Те й друге позбирали школярі нашої семилітки... Малюнки, що передають не дуже ретельно, орнаментальні мотиви в середині і зовні, признаюся складено без системи: просто нас захопила краса та їх геніальний спосіб добору кольорів та композиція...»².

Малювання на Могилівщині частково висвітлено у працях К. Широцького³, О. Косачевої (Олени Пчілки)⁴, О. Зарембського⁵. У місцевих хатніх розписах дослідники зафіксували барокові впливи, утім, детально це питання не опрацьовували. Метою цієї розвідки є аналіз інспірацій стилістики бароко у стінописах Могилівщини на основі пам'яток малювання (кальок і копій, зроблених дослідни-

ками, розписів-оригіналів на папері) із колекцій Музею українського народного декоративного мистецтва (Київ)⁶ та Російського етнографічного музею (Санкт-Петербург)⁷, а також архівних і літературних джерел.

Орнамент у народному мистецтві, зокрема в малюванні, є цілісною системою, що поєднує загальноетнічні, територіально-локальні, а також властиві іншим етносам ознаки різного рівня. Етнокультурні впливи в цій структурі можуть бути визначальними або ледь помітними – такими, що проявляються в наслідуванні лише деяких композиційних схем, орнаментальних мотивів, елементів. У поєднанні з місцевою традицією барокова стилістика, позначена східними впливами, була вагомим чинником формування хатнього малювання Могилівщини. Спрощуючи або ускладнюючи композиційні прийоми цього стилю, майстрині адаптували барокові візерунки до особливостей стінописів. Це спричинило появу комплексу цілком оригінальної орнаментики, що засвідчують зафіксовані дослідниками пам'ятки хатнього малювання першої половини ХХ ст.

Запозичення, зумовлені історичними та соціально-економічними умовами життя, етнокультурними контактами населення регіону, – складний творчий процес, у якому зразок не просто копіюється, а слугує джерелом натхнення, спонукає до творчої імпровізації, органічного, закономірного переосмислення того, що найбільше відповідає власним художньо-естетичним смакам та уявленням.

Розвиток українського мистецтва кінця XVII–XVIII ст. в умовах складної взаємодії західної та східної культурних традицій сприяв насиченню стилістики українського бароко східними елементами. Адже характерною рисою цього стилю є «стирання меж між класичною еллінською, римською та східною, азійською культурами»⁸. Особливого поширення орієнтальні впливи набули в XVII ст. завдяки військовим, дипломатичним, а надто торговим контактам України, що здавна географічно й культурно перебувала в царині впливу ісламу. Так, через Поділля вже в ранньому середньовіччі проходили важливі торгові шляхи, що з'єднували азійський схід із заходом. Серед міст цього краю особливе значення мав Могилів⁹. Місто, розташоване поблизу головної переправи через Дністер, було центром караванної торгівлі іноземними товарами, що направлялися на південь Росії, в Галичину та Константинополь. На цьому порубіжжі оселялися купці різних національностей. Могилів вирізнявся значною чисельністю населення, серед якого були греки, вірмени, молдовани, італійці. Східні впливи посилювалися в період з 1671 по 1699 роки, коли місто перебувало під владою турків¹⁰. Зберігся турецький фірман (указ правителя), що дозволяв відкриття у ньому ярмарки¹¹. У XVIII ст. жодне з міст Поділля не могло дорівнятися до Могильова за обсягом торгівлі. У XIX ст. через Могилів проходив великий торговий тракт, а місцевий ринок відіграв надзвичайно важливу роль в економічному житті всього Придністров'я.

Подільська губернія була відомим краєм щодо збуту різноманітних товарів, привезених на ярмарки як зі Сходу, так і з Росії, Польщі та інших європейських країн. У Могильові торгівля східними (а саме – турецькими) товарами зосереджувалася в руках вірмен, що становили чи не половину мешканців міста¹². Судячи з вірменських архівних джерел, основним товаром були тканини – тафта, мухаяр, сурар, кірі та ін.¹³ У місті та навколишніх селах значний попит мав і текстиль західноєвропейського виробництва. Тканини були основним джерелом орнаментальних інспірацій у ткацтві, килимарстві, гаптуванні, а також у хатньому малюванні.

В українському декоративно-ужитковому мистецтві рослинний орнамент набув особливого поширення в кінці XVI – XVII ст. Першоджерелом для різноманітних квіткових образів – тюльпана, маку, ромашки, рожі, півонії – була барокова орна-

ментика з її підсиленою декоративністю, соковитістю форм, невимушеною свободою малюнка ¹⁴.

Фітоморфні мотиви хатнього розпису мають як безпосередні аналогії з текстильними візерунками, так і трансформуються, спрощуються або ускладнюються відповідно до технології малювання. Проте принцип зображення того чи іншого елемента не змінюється: рослинний образ подається площинно й у перетині.

Один із поширених текстильних мотивів, запозичених у малюванні, – гранат, давньосхідна емблема життя. У давніх релігійних трактатах, грецьких і латинських перекладах Біблії гранат називали «яблуком». Назва згодом увійшла в усі європейські мови як плід дерева пізнання Добра і Зла. У Біблії гранат згадується і як символ плодючості, єдності Всесвіту ¹⁵. «Плід граната», або «гранатове яблуко», з його декоративним багатством фактури став улюбленим у західноєвропейському мистецтві, зокрема в мистецтві бароко; часто його зображували в алегоріях цього стилю. У творах декоративно-вжиткового мистецтва мотив трактується в поздовжньому перерізі у вигляді овалу з хвилястим контуром. Образ граната увінчується трьома зубцями або пелюстками. Таку схему мотиву наслідують у стінописах Могилівщини, найчастіше – в малюванні с. Сказинці. Попри це, розробка внутрішньої частини образу спрощується, на відміну від трактування у тканинах – овальна форма прорізається ритмічними поздовжніми смугами (МУНДМ, інв. № ДР–3649). Трапляються також інші варіації мотиву, зокрема форма плоду в поєднанні із цвітом (МУНДМ, інв. № ДР–3737) або зернятками всередині (МУНДМ, інв. № ДР–3730). Проте в розписах пелюстки навколо плоду дуже делікатні, малопроявлені. Зазвичай гранат, адаптуючись до місцевої флори, трансформується в яблуко чи маківку, набуваючи нового змісту і відповідно отримуючи номінації – «яблуко», «мак», «маківка». Органічно вписуючись у рослинні орнаментальні плетива, гранат слугує виключно елементом композиції.

Так само в стінописах Могилівської округи поширення набуває бароковий мотив волошки-гвоздики (за місцевою термінологією – синьоцвіт). Одна з типових схем зображення цього образу – площинно трактована квітка, ніби у поздовжньому перерізі, з віялоподібним розташуванням пелюсток (МУНДМ, інв. № ДР–3681).

У розписах наслідується прийом східного мистецтва – поєднання образів гвоздики і тюльпана в одній композиції. Мотив тюльпана своїм походженням сягає давніх лотосоподібних образів. У малюванні можна натрапити на його різноманітне трактування: і наближене до реального прототипу, і видозмінене. У стилістиці бароко мотив тюльпана ускладнюється, видовжуються бічні пелюстки.

Поряд із текстильними візерунками ще одним потужним джерелом інспірацій у малюванні була орнаментика друкованих книг. У XVIII – на початку XIX ст. Могилів був один із провідних центрів книговидавництва на Поділлі: тут діяла друкарня протоієрея Михайла Стрельбицького. Необхідні для її діяльності матеріали – кириличний шрифт, взірці гравюр – було взято з друкарні Києво-Печерської лаври ¹⁶. Серед чотирьох видань Могилів-Подільської друкарні особливого поширення набув «Часослов» (1797 р.). Порівнюючи орнаментальні заставки та кінцівки «Часослова» (1742, 1753, 1794 років видання) Києво-Печерської лаври із хатніми розписами Могилівщини, можна побачити певні аналоги окремих мотивів та композиційних структур.

Під впливом барокових тенденцій у малюванні поширився мотив акантового листка, форма якого характеризується підкресленою пластичністю та динамікою. Образ, відомий в античному, середньовічному мистецтві, типовий для стилю бароко, у стінописах зберігає свою основну схему. Попри це, він ускладнюється завитками, паростками, набуваючи експресивних обрисів. Закручений у спіраль мотив із зубчастим контуром у стінописах Могилівщини отримав лексичну номінацію «ку-

чері» (МУНДМ, інв. № ДР–3705). Волютоподібні лінії цього образу підсилюють динаміку, емоційне напруження в монокомпозиціях вазонів та стрічкових стінописах. У гравюрах натрапляємо на подібні композиції з мотивом аканта.

Відповідно до барокових засад у малюванні видозмінюється мотив дерева-вазона, набуваючи помпезності, монументального звучання (РЕМ, кол. 4255, од. зб. 66). По-бароковому величний, він заповнює значні площини печі, зокрема комина. Підсилюється образний зміст вазона за рахунок зменшення окремих деталей композиції, наприклад парних зображень птахів. У стінописах переважає схема вазона із симетричною будовою, чітко вираженим центральним стеблом, яке під впливом барокових тенденцій трактується у вигляді гнучкої, хвилястої лінії.

Мальовані вазони осередків Могилівщини вирізняються принципами будови: у вигляді куща з великою кількістю стеблин; з горизонтальною доміантою в структурі; з двома основними перехрещеними в різний спосіб стеблами. У розписах с. Ізраїлівка бачимо рідкісну трансформацію вазона у вазон-вінок, що має стилізовану підставку-основу (РЕМ, кол. 4322, од. зб. 1). У цих схемах переважають вигнуті лінії стебел, простежується тенденція до натуралістичного, а часом і об'ємного трактування предметної основи засобами світлотіні (МУНДМ, інв. № ДР–3705).

Фітоморфні мотиви об'єднуються в розписах у вигадливо-виткі орнаменти. В'юнки рослини винограду, хмелю, барвінку, створюють нескінченні гірлянди. Попри це, у бароковому стилі не вирізняються особливості окремих частин твору – важливо створити враження від загального, поєднати окреме в ціле¹⁷. В ансамблі стінописів реальні враження від природи перетворюються на густе фантастичне мереживо: «По два рази на рік особливо на рокові свята білять стіни хат і по сировому ще тиньку розмальовують цілими площами в середині стіни, печі, мережають двері»¹⁸. Декоративні мотиви вкривають значні за розмірами поверхні, що справляє враження безупинної мінливості. Відмова від обмеженості й просторової визначеності є чи не найсуттєвішою рисою бароко. У розписах Могилівщини, на відміну від інших місцевостей Поділля, майже не трапляється підведення – підкреслення кольором каркасу стін та окремих елементів (вікон, дверей)¹⁹. Відсутність обрамлення, особливо в традиційному інтер'єрі, зумовлює відкритість простору, що часто приводить до трансформації архітектурної форми. Цей т. зв. «килимний стиль» у бароко створює можливість для нескінченного розвитку, дозволяє вкривати значні площини. К. Широцький зазначає, що барокова манера малювання полягає в заповненні орнаментом всього поля²⁰. Ілюзорні ефекти, властиві бароко, справляють враження напівреального простору. Основою композиції при цьому слугує арабеска, хвиляста лінія, утворена пагоном рослини, навколо якої групуються листя та квіти (РЕМ, кол. № 4255, од. зб. 40).

Поліхромія активно використовується в інтер'єрі традиційного житла, вона утворює єдиний ансамбль орнаменту, що суцільно вкриває піч, стіни, стелю, сволоки. Серед усіх подільських осередків саме на Могилівщині побутували найбільш яскраві розписи, у малюванні використовували до восьми різноманітних кольорів. Перевагу надавали червоним, жовтим, синім барвам, чорному контуру, тонованому тлу. Ці кольори створювали урочистий святковий настрій у декорі селянської оселі.

Мистецтво періоду бароко в Україні сприймається як істинно національне, що відповідає етнічній ментальності. Невипадково цей стиль у трансформованому вигляді зберігся в народній традиції до ХХ ст. Втіленням барокових тенденцій у стінописах є використання типових для цього стилю мотивів, образно-пластичних засобів, своєрідна організація поверхні та специфічне трактування архітектурного простору. Інспірації стилю бароко в малюванні Могилівщини першої половини ХХ ст. зумовили органічний прояв самотутніх орнаментальних форм у цьому виді мистецтва.

¹ Придністровські повіти Подільської губернії, окрім Могилівського, — Ямпільський, Ольгопільський, Балтський, Кам'янець-Подільський та Новоушицький (нині — райони Вінницької, Одеської та Хмельницької областей). Уся придністровська територія є етноконтактною зоною зі своєрідним етнічним складом населення та культурними традиціями.

² Листування Д. Щербаківського // Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України (далі — НА ІАНАНУ). — Ф. 9, № 168/к 444, арк. 55, 55 зв. Лист уперше вводиться до науковий обіг зі збереженням авторського стилю, орфографії, пунктуації.

³ *Шероцкий К.* Очерки по истории декоративного искусства Украины. Художественное убранство украинского дома в прошлом и настоящем. — К., 1914. — С. 135.

⁴ *Пчілка Олена* Українське селянське малювання на стінах // Записки історико-філологічного відділу. — 1929. — Кн. XXIII. — С. 177–181.

⁵ *Зарембский А.* Народное искусство подольских украинцев. — Л., 1928. — С. 20.

⁶ Музей українського народного декоративного мистецтва (далі — МУНДМ). Колекцію малюнків-копій з хатніх розписів Могилівської округи було зібрано у 1923–1928 роках. О. Кривицьким та його учнями (МУНДМ, інв. № ДР–1824–1849; № ДР–3703–3716).

⁷ Російський етнографічний музей (далі — РЕМ). Кальки з розписів селянських хат сіл Воеводчинці, Сказинці, Карпівка Могилівського повіту було зібрано в 1924 році співробітницею музею М. Фріде (РЕМ, кол. 4255, од. зб. 38–67). У 1925 році взірці малювання в селах Воеводчинці, Слобода Яришівська, Ізраїлівка Могилівського повіту збирав О. Зарембський (РЕМ, кол. 4322, од. зб. 1–37).

⁸ *Власов В.* Новый энциклопедический словарь изобразительного искусства. — С.Пб., 2004. — Т. II. — С. 83.

⁹ У літературі XVI–XIX ст. місто Могилів-Подільський Вінницької області відоме під такими назвами: Могилів-на-Дністрі, Могилів-Подільської губернії, Могилів-Дністровський. Нинішню назву місто отримало після адміністративної реформи 1923 року.

¹⁰ З 1672 року після укладення Бучацького миру Поділля перебувало в турецькому володінні.

¹¹ Подолия. Историческое описание. — С.Пб., 1891. — С. 67, 68.

¹² *Gorski W.* Powiat Mohylowski w gubernii Podolskiej. Opis geograficzno-historyczny. — Kraków, 1902. — С. 208.

¹³ *Григорян В.* История армянских колоний Украины и Польши (армяне в Подолии). — Ереван, 1980. — С. 70.

¹⁴ *Кара-Васильєва Т.* Вплив стилю бароко на розвиток українського килимарства // Український килим: генеза, іконографія, стилістика. — К., 1998. — С. 34.

¹⁵ *Власов В.* Новый энциклопедический словарь изобразительного искусства. — С.Пб., 2005. — Т. III. — С. 276.

¹⁶ *Соломонова Т.* Могилів-Подільський як книговидавничий центр Поділля (наприкінці XVIII — перша чверть XIX ст.) // Друга Могилів-Подільська краєзнавча конференція. — Могилів-Подільський, 2006. — С. 238.

¹⁷ *Вельфлин Г.* Ренессанс и барокко. — С.Пб., 1913. — С. 85.

¹⁸ Листування Д. Щербаківського // НА ІАНАНУ. — Ф. 9, № 168/к 444, арк. 57.

¹⁹ *Косміна Т.* Локальні особливості народного житла південних регіонів Поділля // Народна творчість та етнографія. — 1973. — № 4. — С. 24–31.

²⁰ *Шероцкий К.* Очерки по истории декоративного искусства Украины... — С. 135.

Зінаїда Косицька

ВИТИНАНКА В АНСАМБЛІ ДЕКОРУ УКРАЇНСЬКОЇ ХАТИ

На початку ХХ ст. мистецтвознавець Вадим Щербаківський так описував українське житло: усі чотири кутки хати — це чотири орнаментальні групи — по-куть зі столом і лавками та образами вгорі, куток із піччю, куток із мисником та піл із жердкою. Звичайно, найбільш орнаментованими були стіни біля покутя ¹. Часто сушене зілля створювало своєрідну декорацію хати.